

ЩОДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ОБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 110-2 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

CONCERNING THE QUESTION OF DEFINITION OF THE OBJECTIVE SIDE OF CRIME UNDER ART. 110-2 THE CRIMINAL CODES OF UKRAINE

Плецький С.Ю.,

*аспірант кафедри кримінального права
Інституту права імені Володимира Сташиса
Класичного приватного університету*

У статті розглянуто об'єктивну сторону злочину, передбаченого ст. 110-2 Кримінального кодексу України. Проаналізовано антитерористичну законодавчу базу сучасного законодавства України стосовно визначення поняття фінансування терористичного сепаратизму. Розглянуті окремі форми фінансового або матеріального забезпечення сепаративної діяльності. Акцентовано увагу на важливості подальшого дослідження цього питання та доповнення діючого законодавства кримінально-правовими нормами, що посилюють кримінальну відповідальність за фінансування публічних закликів до сепаратизму та розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій.

Ключові слова: об'єктивна сторона, насильницька зміна, повалення, захоплення, сепаратизм, фінансування сепаратизму, надання або збирання коштів, публічні заклики, розповсюдження матеріалів.

В статье рассмотрена объективная сторона преступления, предусмотренного ст. 110-2 Уголовного кодекса Украины. Проанализирована антитеррористическая законодательная база современного законодательства Украины относительно определения понятия финансирования террористического сепаратизма. Рассмотрены отдельные формы финансового или материального обеспечения сепаративной деятельности. Акцентировано внимание на важности дальнейшего исследования этого вопроса и дополнения действующего законодательства уголовно-правовыми нормами, которые усиливают уголовную ответственность за финансирование публичных призывов к сепаратизму и распространение материалов с призывами к совершению таких действий.

Ключевые слова: объективная сторона, насильственная смена, свержение, захват, сепаратизм, финансирование сепаратизма, предоставление или сбор средств, публичные призывы, распространение материалов.

The article deals with the objective side of a crime under Art. 110-2 of the Criminal Code of Ukraine. The analyzed the anti-terrorist legal framework of modern Ukrainian legislation on the definition of financing of terrorism separatism. The consider certain forms of financial or material support separate activities. The attention is focused on the importance of further research on this issue and supplementing the current legislation with criminal and legal norms that increase criminal responsibility for financing public appeals for separatism and dissemination of materials with calls for such actions.

Key words: objective side, violent change, overthrow, capture, separatism and financing of separatism, provision or collection of funds, public calls, distribution of materials.

Постановка проблеми. На сучасному етапі проблема забезпечення кримінально-правової відповідальності за фінансування дій, учинених із метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України, є досить актуальною.

З огляду на складну ситуацію в східних регіонах України, ураховуючи зростаючу суспільну небезпеку фінансування сепаратизму, виникає необхідність дослідження об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 110-2 Кримінального кодексу України (далі – КК України), що зумовлюється її роллю зовнішнього вираження кримінально-протиправної поведінки, елемента складу злочину, а також відсутністю наукових праць за цією темою, для упередження проявів фінансування дій, учинених із метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України. У науці кримінального права об'єктивна сторона злочину є найбільш складним і об'ємним ученням. Досліджуючи цю проблему, створюється певне уявлення про злочин, на основі

чого визначається об'єкт посягання, предмет злочину, установлюється форма вини.

Стан опрацювання. Проблеми кримінально-правової характеристики злочинів терористичної спрямованості знайшли своє висвітлення в працях таких учених, як В. Антипенко, В. Глушков, В. Смелянов, В. Зеленецький, М. Кіреєв, В. Комісаров, В. Крутов, А. Лисенко, В. Мальцев, Г. Міньковський, Л. Новікова, В. Ревін, Є. Стрельцов, М. Семикін, О. Шамара, Г. Овчинникова та ін.

Незважаючи на значну кількість наукових досліджень і праць, злочини, пов'язані з терористично сепаративною діяльністю в Україні, мають багато не вирішених питань, одним із яких є дослідження об'єктивної сторони такого злочинного діяння, як фінансування дій, учинених із метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території чи державного кордону України, передбаченого ст. 110-2 КК України.

Мета статті – дослідити та проаналізувати об'єктивну сторону фінансування дій, учинених із метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни

меж території або державного кордону України. Обґрунтовується доцільність криміналізації таких форм, як фінансування публічних закликів до сепаратизму та розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій.

Виклад основного матеріалу. Одним із найважливіших елементів складу будь-якого злочину є його об'єктивна сторона. Об'єктивна сторона злочину являє собою обов'язковий елемент складу злочину, яка характеризує зовнішню сторону будь-якого злочинного діяння. Без об'єктивної сторони не може бути посягання на об'єкт злочину, нема й суб'єктивної сторони як певного відображення злочинної поведінки у свідомості суб'єкта, відсутній суб'єкт злочину, а тому не можна констатувати наявності складу злочину як єдину юридичну підставу кримінальної відповідальності.

Особлива увага та значущість цього елемента складу злочину полягає в тому, що на практиці правоохоронні органи насамперед сприймають саме зовнішню сторону злочину. На основі цього бачення слідчий формує версії вчинення злочину та попередньо прогнозує наявність інших елементів складу злочину.

Об'єктивна сторона, як елемент складу будь-якого злочину, потребує ретельного дослідження. У кримінально-правовій науці багато вчених присвятили значну увагу вивченню її ознак. Однак серед них немає єдності думок щодо визначення й однозначного тлумачення цієї категорії. Розгляд об'єктивної сторони фінансування сепаративної діяльності неможливий без визначення поняття об'єктивної сторони, аналізу диспозиції та примітки до ст. 110-2 КК України.

У сучасних літературних джерелах об'єктивна сторона злочину – це зовнішній бік (зовнішній вираз) злочину, що характеризується суспільно небезпечним діянням (дією або бездіяльністю), суспільно небезпечними наслідками, місцем, часом, обстановкою, способом, а також засобами вчинення злочину [1, с. 116].

У примітці до ст. 110-2 КК України під фінансуванням дій маються на увазі дії, учинені з метою фінансового чи матеріального забезпечення сепаративної діяльності. Відповідно до диспозиції ст. 110-2 КК України, для встановлення наявності діяння необхідно встановити факт, що такі дії були вчинені в одній із форм, спрямованих на матеріальне або фінансове забезпечення: 1) зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України (ч. 1 ст. 110-2 КК України); 2) насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади (ч. 2 ст. 110-2 КК України) [2].

Дії, учинені з метою зміни меж території України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, – це будь-які дії, спрямовані на передачу частини території України під юрисдикцію іншої держави або на зменшення території України шляхом утворення на її території іншої суверенної держави. Прикладами можуть бути призначення всеукраїнського референдуму із цього питання

не Верховною Радою України, а іншим державним органом чи службовою особою, або проголошення певної адміністративно-територіальної одиниці України суверенною державою тощо.

Щодо дій, спрямованих на зміну державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, то Конституція України не встановлює порядку зміни державного кордону. Слід зазначити, що його зміна, навіть здійснена внаслідок збройного захоплення частини території країни, водночас означає зміну меж її території. Як приготування до вчинення зазначеного злочину можна навести створення з указаною метою не передбачених законодавством воєнізованих або збройних формувань, захоплення й утримання будівель, що забезпечують діяльність органів державної влади, організацію великомасштабних масових заворушень, фактичне створення незаконних органів державної влади тощо. Загалом такими діями можна визнавати лише ті, учинення яких фактично може бути засобом досягнення зазначеної мети.

Із наведеного визначення випливає, що законодавець прямо називає діяння, яке утворює собою об'єктивну сторону цього злочину, і головне значення відводиться ознаці суб'єктивної сторони – меті: для встановлення наявності діяння, передбаченого ст. 110-2 КК України, необхідно, щоб такі дії були вчинені з метою фінансового або матеріального забезпечення певних проявів сепаратистської діяльності.

Як було зазначено вище в диспозиції ст. 110-2 КК України, об'єктивна сторона визначена терміном «дії». Водночас у літературі є позиція щодо вчинення фінансування сепаративного тероризму у формі бездіяльності. Зазначається, що бездіяльність як форма фінансування терористичного сепаратизму може мати місце, коли започатковане відповідно до законодавства на договірних засадах фінансування не зупиняється після того, як суб'єкт, який фінансує, дізнався про те, що фінансує сепаратистську діяльність або про факт причетності іншої сторони договору до неї. Із цим складно погодитися, тому що, по-перше, у законі чітко визначена форма зовнішнього прояву фінансування сепаративного тероризму – дія, по-друге, якщо особа дізналася про те, що її організація використовується для фінансування сепаратизму та не припинила цього й добровільно не повідомила правоохоронний орган про вчинення такого фінансування, вона вже вчиняє дії, спрямовані на фінансове або матеріальне забезпечення терористично-сепаративного угруповання або актів, які вчиняються ним [3, с. 143].

Аналізуючи національну антитерористичну законодавчу базу, яку складають Кримінальний кодекс України, Закони України «Про боротьбу з тероризмом», «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення», «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», а також укази та розпорядження

Президента України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України й інші нормативно-правові акти, що приймаються на виконання законів [4], бачимо, що під фінансуванням тероризму розуміється надання чи збір будь-яких активів з усвідомленням того, що їх буде використано повністю або частково. Отже, у вищенаведених законах форми фінансування обмежуються лише наданням або збиранням будь-яких активів. Такими ж є й форми фінансування тероризму, передбачені у ч. 1 ст. 2 Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму, де вказано, що злочином за змістом цієї Конвенції є вчинене будь-якими методами, пряме чи опосередковане, незаконне й умисне надання коштів або їх збирання з наміром, щоб вони використовувались, або з усвідомленням того, що вони будуть використані для вчинення терористичної діяльності. На думку О. Шамари, під наданням коштів у контексті вищенаведеної Конвенції слід розуміти активну дію, яка проявляється у вигляді передачі, переказу, пересилання чи переправлення іншим шляхом коштів адресату. Збирання (збір) коштів ученим розуміється як активна дія, суть якої полягає в можливості брати кошти з багатьох (різних) джерел [5].

У диспозиції ст. 110-2 КК України названо лише діяння, що утворює об'єктивну сторону фінансування тероризму, а тому такої злочин характеризується формальним складом і вважається закінченим із моменту прийняття особою за вчинення дій, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміну меж території або державного кордону України, певного майна (хоча б його частини). При цьому для притягнення до відповідальності необхідно не тільки, щоб винна особа вчинила ці дії з фінансування, зокрема передала майно, але й щоб суб'єкт дій, які фінансуються, їх прийняв. У разі неотримання або відмови суб'єкта від отримання таких коштів із тих чи інших причин винна особа повинна відповідати лише за замах на фінансування відповідних дій.

Суспільно небезпечні наслідки є ознакою, за допомогою якої в законі утворюються кваліфіковані склади фінансування сепаратистської діяльності. Так, за ч. 3 ст. 110-2 КК України карається фінансування сепаратизму у великому розмірі, або якщо це призвело до заподіяння значної майнової шкоди, а за ч. 4 – фінансування в особливо великому розмірі, або якщо воно призвело до інших тяжких наслідків.

Оскільки закон не містить указівки на те, який розмір майнової шкоди слід вважати значним, це поняття є оціночним. Під час визначення матеріальної шкоди як значної слід ураховувати як конкретний розмір завданих збитків, так і обсяги технічних і матеріальних ресурсів, необхідних для ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, і її територіальне поширення. Фінансування визнається вчиненим у великому розмірі, якщо розмір фінансового або матеріального забезпечення перевищує шість тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Злочин визнається вчиненим в особливо великому

розмірі, якщо розмір фінансового або матеріального забезпечення перевищує вісімнадцять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Під іншими тяжкими наслідками натомість розуміється екологічне забруднення значних територій, масове отруєння чи захворювання людей, загибель однієї або декількох осіб, поширення епідемій, епізоотій чи епіфітотій, заподіяння тяжкого тілесного ушкодження хоча б одній людині або середньої тяжкості тілесних ушкоджень двом або більше особам, аварію поїзда, судна, тривале порушення нормальної роботи транспорту, підприємств і організацій тощо [6, с. 478].

Причинний зв'язок у теорії кримінального права розуміють як закономірний зв'язок між двома явищами, з яких одне явище (причина – суспільно небезпечне діяння, що посягає на охоронювані законом інтереси суспільства та держави) породжує інше (наслідок – настання негативних результатів цього діяння). Оскільки у формальних складах злочину законодавець визначив моментом закінчення злочину вчинення передбаченого законом діяння, то встановлення причинного зв'язку не обов'язкове, але для індивідуалізації кримінальної відповідальності та призначення покарання це має суттєве значення [7, с. 124–125].

Розгляд об'єктивної сторони фінансування тероризму неможливий без розгляду форм і видів фінансування. Терористичні організації та сепаратистські рухи використовують різні джерела доходів і методи переказу коштів. Залежно від джерела доходів, виду й обсягу активу, екстреності переказу та кількості одержувачів різняться й схеми фінансування тероризму та сепаратизму. Метою будь-якої схеми фінансування тероризму та сепаратизму залишається надійне фінансове забезпечення одержувача з мінімальним привертанням уваги фінансового посередника до фінансової операції.

Відповідно до інформації, внесеної до Єдиного реєстру досудових розслідувань, можна виділити такі шляхи здійснення фінансування терористичної або сепаратистської діяльності: добровільна передача власних готівкових коштів фізичними особами представникам терористичних та/або сепаратистських організацій; перерахування грошових коштів на карткові рахунки членів терористичних угруповань; несанкціоноване списання грошових коштів із рахунків юридичних осіб; матеріальне забезпечення терористичних угруповань особами з використанням свого службового становища; вимагання фінансової допомоги у суб'єктів господарської діяльності особами з використанням свого службового становища; використання фіктивних фінансових структур для отримання готівкових коштів; збір коштів у соціальних мережах під виглядом благодійної допомоги групою фізичних осіб; перерахування грошових коштів за допомогою електронних платіжних систем на адресу підставних осіб [8, с. 24]. Нелегальні схеми походження коштів фінансування тероризму та сепаратизму ускладнюються елементами, покликаними нівелювати ризик викриття зв'язку між

коштами та джерелом їх походження. У таких схемах зловмисники вдаються до методів розміщення злочинних доходів та їх розшарування. Це досягається шляхом зміни форми активу, використання різних фінансових інструментів, підставних осіб тощо. Такі схеми мають певні аналогії зі схемами легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, із тією різницею, що реалізуються без останньої фази – інтеграції коштів у фінансову систему, проте із подальшим переказом коштів кінцевому одержувачу. У цьому разі схеми фінансування тероризму та сепаратизму мають високий ризик бути викритими суб'єктами фінансового моніторингу.

Разом із тим слід зазначити, що сепаративна загроза фінансування дій, учинених із метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України, яка існує протягом останнього часу в Україні, щоразу збільшується. Тому необхідно зауважити, що окремим недоліком ст. 110-2 КК України є те, що в ній не передбачена відповідальність за фінансування публічних закликів до сепаратизму та розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій.

Під публічними закликами до фінансування дій, учинених із метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України, необхідно розуміти виражені в будь-якій формі (усній, із використанням технічних засобів, інформаційно-телекомунікаційних мереж) звернення до інших осіб, здійснені у відкритий спосіб у місці, яке дозволяє вільно сприймати їх необмеженому колу осіб, розраховані на спонукання цих осіб до фінансування насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, здійснювані шляхом поширення відомостей про доцільність, необхідність чи бажаність фінансової підтримки насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України.

При цьому слід урахувати, що публічність необхідно розглядати в декількох аспектах. По-перше, заклики адресуються невизначеному широкому колу осіб. Звернення може бути до одного громадянина, проте в присутності інших, коло яких не обмежене персональними рамками. Якщо заклики до вчинення злочинних дій стосуються лише конкретних осіб, їх обмеженого кола, то такі дії необхідно розглядати з погляду підбурювання до вчинення злочину. Визначальними тут необхідно вважати випадковий склад аудиторії та вільну можливість інших осіб підключитися до неї. По-друге, сама обстановка вчинення злочину повинна свідчити про те, що особа, яка здійснює заклики, учиняє їх у відповідному місці чи у відповідний спосіб, які дозволяють сприймати такі заклики широкому колу осіб. Про публічність в іншому аспекті можуть свідчити, наприклад, громадське місце, місце скупчення великої кількості осіб, проголошення закликів із використанням

засобів масової інформації і т. ін. [9, с. 17]. Також невід'ємною ознакою закликів є їхня здатність спонукати свідомість і волю особи на вчинення певних дій, про що можуть свідчити спеціальні лінгвістичні чи психолого-лінгвістичні конструкції, призначення яких полягає не тільки в доведенні певної інформації до відома іншої особи, а й у спонуканні такої особи до вчинення певних дій, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади.

Злочин необхідно вважати закінченим із моменту проголошення винною особою відповідного закliku в умовах публічності, демонстрації аудіо-, відеоматеріалів із використанням засобів масової інформації чи перед відповідною аудиторією. При цьому кількісний показник осіб, які сприйняли такі заклики, не має значення для встановлення факту винуватості особи. Заклики слід відрізнити від поширювання неправдивих чуток, що можуть викликати паніку серед населення або порушення громадського порядку, відповідальність за що передбачена Кодексом про адміністративні правопорушення.

Розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення зазначених дій являє собою діяльність, яка виражається в поширенні відомостей, що містять заклики до фінансування дій, учинених із метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України, шляхом передачі їх іншим особам на матеріальних носіях (розповсюдження листівок, прокламацій, поліграфічної продукції) чи з використанням аудіо- та відеопристроїв (записи промов), інформаційно-телекомунікаційних мереж (розміщення та поширення текстових чи графічних матеріалів із необхідними поясненнями в соціальних мережах, на сайтах, форумах у мережі Інтернет) [9, с. 18].

Злочин вважається закінченим із моменту, коли особа створила умови для отримання матеріалів із закликами до фінансування дій, учинених із метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України, незалежно від того, яка кількість осіб встигла з ними ознайомитися. Як підготовку до розповсюдження вказаних матеріалів необхідно кваліфікувати випадки їх виготовлення, як замах на злочин – спроби передати іншим особам чи розмістити в мережах, якщо особі з тих або інших причин не вдалося довести свої дії до кінця. Для кваліфікації розповсюдження матеріалів із закликами до фінансування сепаратистської діяльності не має значення, на якому носіїві або яким чином поширюється інформація, головне, щоб метою таких дій було доведення змісту відповідних матеріалів.

Криміналізація публічних закликів до фінансування дій, що будуть вчинятися з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, є доцільним і справедливим заходом протидії сепаратизму, оскільки публічні заклики винної

особи можуть бути звернені до непевного, невизначеного кола осіб; не потребують попередньої змови з особами, що будуть вчиняти дії, до яких закликає винний; є суспільно небезпечними незалежно від збурення інших осіб у кожному окремому випадку висловлювання закликів.

Розповсюдження матеріалів із закликами до фінансування дій, спрямованих на зміну меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, на нашу думку, може виступати одним зі способів публічних закликів і розглядатись як окремих склад злочину.

Також треба мати на увазі, що сам по собі публічний заклик до будь-яких дій не здатен завдати шкоду життю чи здоров'ю людей, пошкодити майно. Публічний заклик залишає особам, до яких він звернений, свободу вибору – учинити незаконні дії чи утриматися від них. Тому публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до кримінально караного сепаратизму є менш суспільно небезпечним діянням, ніж самі дії, до вчинення яких закликає суб'єкт. Тому заклики до сепаратизму, які були вчинені вперше, не призвели до тяжких наслідків і не були пов'язані з іншими обтяжуючими обставинами, заслуговують на менш тяжке покарання, ніж власне злочинний сепаратизм і фінансування публічних закликів до насильниць-

кої зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України.

Висновки. На підставі викладеного можна зробити висновок, що об'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 110-2 КК України, полягає у вчиненні дій, спрямованих на матеріальне або фінансове забезпечення: 1) зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України; 2) насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади. Джерела такого фінансування можуть бути різними – як законними, так і незаконними, що сприяє здійсненню й досягненню цілей сепаратистської діяльності: забезпечення терористичних груп і організацій фінансовими ресурсами, продуктами харчування, медикаментами, речовим майном, оргтехнікою та іншими матеріальними ресурсами.

Установлення кримінальної відповідальності за фінансування публічних закликів до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України та розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій у рамках ст. 110-2 КК України є доцільним і необхідним, відповідає основним принципам криміналізації суспільно небезпечних діянь і повноти складу злочину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бажанов М., Баулін Ю., Борисов В. та ін. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / за ред. М. Бажанова, В. Сташиса, В. Тація. 2-ге вид., переробл. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2004. 480 с.
2. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/2341-14>.
3. Шевченко О. Об'єкт та об'єктивна сторона фінансування тероризму як елементи складу злочину. Підприємство, господарство і право. 2010. № 1. С. 141–144.
4. Мостепанюк Л. Фінансування тероризму як вид терористичної діяльності в КК України. О.: Фенікс, 2011. С. 198–200.
5. Шамара О. Фінансування тероризму – фінансування терористичної діяльності: співвідношення понять та їх розуміння для застосування у правозастосовчій практиці. Державна безпека України: наук.-практ. зб. 2011. № 20. С. 106.
6. Кримінальний кодекс України: наук.-практ. комент.: у 2 т. / за заг. ред.: В. Тацій, В. Пшонка, В. Борисов, В. Тютюгін. 5-те вид., допов. Харків: Право, 2013. Т. 2: Особлива частина. С. 488.
7. Тимейко Г. Общее учение об объективной стороне преступления. Ростов: Изд-во Ростов. ун-та, 1977. 216 с.
8. Актуальні методи, способи та фінансові інструменти фінансування тероризму та сепаратизму. URL: http://www.sdfm.gov.ua/content/file/site_docs/2014/20141229/tipolog2014.pdf.
9. Сичевський В., Харитонов Є., Олейніков Д. Науково-практичний коментар до розділу I Особливої частини Кримінального кодексу України (Злочини проти основ національної безпеки України). Х.: Право, 2016. 232 с.